

Леонід Чупрій

ГУМАНІТАРНІ АСПЕКТИ ІДЕОЛОГІЇ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

У статті аналізуються гуманітарні аспекти ідеології сучасних вітчизняних політичних партій. Відзначається, що ряд політичних партій неоднозначно і суперечливо тлумачать українську історію, що призводить до зростання напруження в українському соціумі. Наголошується, що історична тематика є визначальною для здійснення консолідації українського суспільства.

Ключові слова: сучасні політичні партії, ідеологія, історична пам'ять.

Leonid Chupriy. The humanitarian aspects of the ideology of modern political parties. The article analyzes the humanitarian aspects of the ideology of modern national political parties. It is noted that a number of political parties is ambiguous and contradictory interpret Ukrainian history, leading to increased tension in Ukrainian society. It is stressed that the historical subject is crucial for the consolidation of Ukrainian society.

Key words: modern political party, ideology, historical memory.

Для сучасної української політичної дійсності характерним є становлення ідеологічних систем. Як правило, основними ідейними засадами є мода на демократію, гуманізм, рівність, свободу. Саме ідеологічні засади є основою

для функціонування політичних партій. Програмні положення багатьох сучасних вітчизняних політичних партій побудовані на основі чинних політичних ідеологій. У сучасному розумінні політична ідеологія – це система поглядів щодо основних принципів організації суспільства, його цінностей та місця у ній людини.

Головне завдання ідеології політичних партій – відображення інтересів певних соціальних груп з метою отримання їх підтримки. Але партії, захищаючи інтереси певних соціальних груп, повинні узгоджувати їх з загальнонаціональними інтересами. І однією з головних цілей на загальнодержавному рівні є формування української політичної нації, що є одним з головних завдань гуманітарної політики держави.

У своїх виступах на засіданні Громадської гуманітарної ради Президент України Віктор Янукович чітко визначив основні аспекти гуманітарної політики, відмічаючи, що, в першу чергу, потрібно прагнути до економічної підтримки культурної індустрії (видавничої справи, кінематографа, засобів масової інформації) та ефективного захисту культурної спадщини – як матеріальної, так і духовної.

Аналізуючи шляхи реалізації гуманітарної політики української держави, ми повинні, в першу чергу, орієнтуватися на такі напрями:

- формування національної самосвідомості українського суспільства через підтримку національної культури (зокрема через всебічний розвиток української мови та підтримку мов національних меншин);
- розвиток вітчизняного мистецтва, кіноіндустрії, книгодрукування тощо;
- формування історичної пам'яті, збереження і популяризацію історико-культурної спадщини;
- активізація інноваційних процесів в освітній, науково-технологічній галузях;
- захист національного інформаційного простору;
- створення умов для гармонізації релігійно-конфесійних відносин.

У цьому контексті сучасні українські партії повинні сприяти реалізації гуманітарної політики держави, відображаючи це в своїх програмних документах і своїй діяльності.

Одним з найбільш важливих чинників консолідації української політичної нації є формування спільної і несуперечливої історичної пам'яті. Існуючий дуалізм історичної пам'яті заважає громадянам України усвідомлювати себе єдиною національною спільнотою. В цьому контексті сучасні політичні партії, формуючи свою ідеологію, повинні сприяти подоланню амбівалентності історичної пам'яті українського народу.

Метою статті є аналіз гуманітарних, зокрема історичних аспектів ідеології сучасних українських політичних партій.

Різними аспектами цієї проблематики займалися чимало вітчизняних і зарубіжних дослідників. Партійну проблематику розробляли такі політологи: В. Бебик, Л. Москвичев, Д. Чесноков, П. Кравченко, Л. Кусок, Д. Лук'янов, М. Примуш, І. Ткач, Ю. Швед, В. Якушик та інші. Також слід назвати дослідження: «Особливості, напрями, чинники та механізми розвитку партійної системи України», яке здійснили Г. Макаров, О. Авксентьев, Д. Миколенко, Д. Под'ячев. Теоретичні аспекти формування історичної пам'яті висвітлювали у своїх працях такі дослідники: Ю. Зерній, В. Масненко, О. Скворцов, Ю. Смольников, М. Стріха, Л. Удод, І. Юхновський та інші.

Гуманітарні чинники, зокрема питання історії, завжди були важливими для формування національної свідомості українців, оскільки без усвідомлення свого історичного минуло не може бути сформована приналежність до відповідного етносу і нації. В цьому контексті відповідне формування свого бачення історичних подій є важливою складовою ідеології кожної партії. Головними функціями партій є: представництво інтересів, комунікативна, соціальної інтеграції та вироблення ідеології. Саме для обґрунтування ідеології новостворених політичних партій широко використовувалася історія, особливо питання формування етносу та нації.

Нині українські політичні партії здебільшого класифікують за традиційною схемою ліві – центристи – праві. Найбільш суперечливі погляди на історичні події спостерігаються у політичних сил правого та лівого спрямування.

У програмах політичних сил правого спрямування (блок «Наша Україна – Народна самооборона», УНА-УНСО, КУН, Всеукраїнське об'єднання «Свобода» та інші) наголошувалося на відмінностях історичних шляхів російського та українського етносів.

Відомий дослідник Ю. Смольников зазначає: «Праві партії при побудові своїх програмних засад щодо походження українського народу орієнтуються здебільшого на теоретичні розробки М. Грушевського та інших дослідників самобутності українського народу, відокремленості української історії від російської, а значить і визначального права українців на спадщину Київської Русі. Ліві політичні сили навпаки, підтримуючи прорадянський наратив, пропагують погляди на Київську Русь як спільну спадщину трьох братніх слов'янських народів» [1, 9]. Інший дослідник П. Кравченко пише: «Партії лівого спрямування здебільшого сприймають культурно-історичний досвід не інакше, як у контексті загальнослов'янської, а точніше проросійської, орієнтації, натомість праві переважно наголошують на його унікальності, абсолютній самостійності» [2, 12].

У програмних документах партій, що входять до блоку «Наша Україна – Народна самооборона», вказується на важливість об'єктивного висвітлення і донесення до українців вітчизняної історії і виховання в них патріотичних почуттів. У Програмі Народного Руху України зазначено: «Партія виступає за відродження історичних традицій, національної культури й духовності української нації, за безперервність і цілісність її розвитку, за розширення досліджень у галузі історії України» [3].

У Програмних документах Української народної партії йдеться про необхідність вивчення історичної спадщини, зокрема вказується: «Історичні скарби України повинні досліджуватися, вивчатися та бути надбанням усього українського народу. На цих скарбах має будуватися, зокрема, навчальний процес, починаючи з дошкільних закладів» [4]. УРП «Собор» закликає до законодавчого визнання всіх закатованих, репресованих і переслідуваних за звинуваченням в українському націоналізмі в 1917–1991 р.

борцями за волю України. Партія домагається надання воякам УПА статусу учасників бойових дій. У програмі Партії Захисників Вітчизни зазначається: «Головним у сфері вітчизняної освіти, науки і культури є їх подальший розвиток, забезпечення для всіх громадян України рівного доступу до навчання, до пізнання духовного та культурного надбання Українського народу» [5].

Блок Юлії Тимошенко виступає за формування вітчизняного історичного нарративу. Депутат від БЮТ В. Полохало зазначає про неможливість створення спільної українсько-російської історії. Україна та Росія не зможуть виробити спільного бачення таких історичних тем: Переяславська Рада, військово-політичний виступ гетьмана Мазепи та інші. Представники цієї політичної сили (А. Шкіль, В. Яворівський та інші) ініціюють законопроекти щодо визнання ветеранами руху опору членів Організації Українських Націоналістів і воїнів Української Повстанської Армії та надання їм статусу учасників бойових дій.

Ці ініціативи також підтримують такі об'єднання: УНА-УНСО, КУН, Всеукраїнське об'єднання «Свобода» та інші. Зокрема УНА-УНСО виступає за «надання пільг ветеранам ОУН-УПА, дивізії СС-Галичина та інших військових формувань, що боролися за незалежність України» [6]. КУН закликає до «офіційного державного визнання ОУН-УПА воюючою стороною» [7]. Всеукраїнське об'єднання «Свобода» послідовно бореться за «визнання геноциду українців у ХХ ст. злочином проти людства, засудження та заборону комуністичної ідеології в Україні та політичних сил, які її сповідують» [8]. Лідери партії «Свобода» виступають за реабілітацію не тільки УПА, але й дивізії СС-Галичина. Протягом 2007–2008 рр. партія проводила у Львові проект «Скарб нації», головною метою якого було пропагування найвищих українських духовних цінностей. З рекламних носіїв міста промовляли Тарас Шевченко, Іван Франко, Роман Шухевич, Олена Теліга, Андрій Шептицький, Степан Бандера та Симон Петлюра.

У статутних документах лівих партій простежується чітка орієнтація на прорадянський та імперський історичний нарративи. Ці партії представляють інтереси своїх

виборців, якими є здебільшого люди похилого віку, ветерани Великої Вітчизняної війни, які і в наш час залишаються прихильниками радянського соціального устрою. У Програмі Комуністичної партії України зазначається, що «Радянський Союз був не імперією, що гнобила і грабувала Україну, а великою співдружністю вільних і рівноправних народів. Його зруйнування стало найбільшою трагедією для народу України, всіх радянських людей. Одним з важливих завдань партії ставиться припинення фактів руйнування пам'ятників В. Леніну, іншим видатним історичним діячам та подіям у житті нашого народу» [9]. *Але особливе занепокоєння викликає те, що комуністи відкрито закликають до знищення української державності та «возродження добровольного союзу равноправных народов, объединения их в едином союзном государстве – Союзе Советских Республик» [9].* Це основна програмна мета Комуністичної партії України.

Лідер комуністів П. Симоненко взагалі заявив, що «найбільшим українцем – не за національністю, а за справами – він вважає В. Леніна, так як саме його ми повинні вважати після революції 1917 р. засновником держави Україна» [10]. Комуністична партія України досить широко використовує історію як засіб політичної боротьби із своїми ідеологічними опонентами з «національного табору». Особливо популярними в комуністичній пресі є теми Голодомору та історії ОУН-УПА, оскільки на частині території країни у населення, завдяки тривалим рокам комуністичної пропаганди, сформувалося негативне ставлення до визвольного руху в Західній Україні як до «буржуазно-націоналістичного». КПУ вирішила використати це упереджене ставлення серед більшості українців до бандерівців і в партійній пресі публікуються матеріали, в яких зображується співробітництво бандерівців із гітлерівцями, а також проведено відповідні паралелі із сучасними прихильниками реабілітації ОУН-УПА. Зокрема в газеті «Киевский Вестник» від 20 листопада 2007 р. зазначається, що українські батальйони «Нахтігаль» (керівником якого був Р. Шухевич) і «Роланд», та 201-й шутцманшафт-батальйон, що був сформований на їх основі, зруйнували

десятки білоруських сіл, брали участь у вбивстві євреїв і поляків у Львові, ліквідації Рівненського єврейського гетто, розстрілах євреїв та українців у Бабиному Яру, знищенні Хатині. Ці факти не мають достовірних історичних підтверджень.

Н. Вітренко – лідер Прогресивної соціалістичної партії України заявляє: «Ми виступаємо проти реабілітації ОУН-УПА і проведення бандерівських шабашів у Києві» [11].

Досить близькими за поглядами до партій лівого спектра є ідеї Партії Регіонів, яка відноситься до центристського блоку. У Програмі партії записано: «Партія виступає за збереження, відтворення та охорону культурно-історичного середовища, пам'яток історії й мистецтва усіх історичних епох України та з урахуванням регіональних особливостей» [12]. Представники партії виступають проти реабілітації ОУН-УПА. Так, одним з рішень Харківської міської ради від 16 квітня 2008 р. було скасування Рішення цієї ж ради народних депутатів від 30 вересня 1992 р., яким було надано згоду на встановлення в Молодіжному парку пам'ятного знаку на честь 50-річчя Української повстанської армії. Тодішнім складом Харківської міської ради було ухвалене одіозне, з точки зору сьогодення складу ради, рішення, яким було дозволено встановлення пам'ятника на честь героїв УПА.

Народний депутат від Партії Регіонів В. Колісниченко ініціює перегляд курсу шкільної історії. В. Колісниченко зазначає, що українські підручники творять хибні міфологеми: «не того, що реально було в історії нашого народу, а того, що хотелось бы видеть в нашем прошлом» [13]. У відкритому листі до Д. Табачника В. Колісниченко звинувачує українську історіографію в наступних гріхах: «Самое страшное в этом мракобесии то, что детям методично вдалбливается в голову тема враждебного отношения к нам со стороны России и мысли о превосходстве украинского народа над русским, а также косности и убогости российского государства. А это путь к национальной нетерпимости, ксенофобии, антисемитизму и расизму, которые уже стали проявляться в нашей жизни» [14].

Суперечливі позиції партій різного спрямування щодо надання статусу учасників національно-визвольних змагань воякам УПА можна пояснити, виходячи з їх орієнтації на пріоритети своїх виборців. Це підтверджують результати соціологічного опитування, проведеного з 5 по 18 грудня 2007 р. Фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Юкрейніан соцілоджи сервіс». Методом інтерв'ю опитано 1800 респондентів віком від 18 років з усіх областей країни. Статистична похибка вибірки не перевищує 2,3 %. Залежно від політичних орієнтацій пропозицію щодо надання статусу учасників національно-визвольних змагань воякам УПА підтримує переважна більшість виборців НУНС (70 %) та БЮТ (57 %), не сприймають – виборці Блоку Литвина (50 %), ПР (70 %) та КПУ – 90 %. На Заході України 73,7 % повністю або із застереженням підтримують надання пільг і статусу воякам ОУН-УПА. У Центрі та на Північному Сході цей показник становить 37,9 %, рівно стільки ж і противників. На Півдні та Південному Сході надання спеціального статусу вояка УПА підтримує 21,9 %, і навіть у Донбасі та Криму – 13,4 %.

Досить важливою в плані формування історичної пам'яті українців є тема висвітлення проблем Голодомору в Україні. Якщо праві політичні партії виступають за визнання Голодомора геноцидом, то політичні сили лівого спрямування, зокрема Комуністична партія України, Прогресивна соціалістична партія активно виступають проти.

Представники Комуністичної партії України неодноразово заявляли, що причиною Голодомору 1932–1933 рр. були важкі природні умови, зумовлені 11-річним циклом сонячно-земних зв'язків і пов'язаної з цим посухою, котрі співпали з апогеєм класової боротьби Радянської держави на селі, а це суперечить правдивим історичним даним. Навіть більшість населення Східної та Південної України, де комуністи мають значну підтримку, так не вважає. За даними Київського міжнародного інституту соціології, що проводив опитування у вересні 2007 р., на запитання: *“Що спричинило Голодомор?”* були такі відповіді (у %): Західна Україна: природні обставини – 5,5;

важко сказати – 9,1; не думали про це – 3,4; дії влади – 82. Центральна та Північна Україна: природні обставини – 7,2; важко сказати – 15,5; не думали про це – 3,5; дії влади – 73,8. Східна Україна: природні обставини – 21,4; важко сказати – 15,5; не думали про це – 8,9; дії влади – 51,4. Південна Україна: природні обставини – 16,7; важко сказати – 11,5; не думали про це – 6,9; дії влади – 65. Комуністи стверджують, що в Україні Голод 1932–1933 рр. став у руках проєвропейських і проамериканських «національно-свідомих помаранчевих діячів» політичною палицею для руйнування минулої сумісної історії братніх східно-слов'янських народів, перманентних звинувачень у зумисному знищенні української нації вже не стільки вождями неіснуючого тоталітарного режиму, скільки в перенесенні цієї відповідальності на сучасну Росію, як спадкоємицю зруйнованого СРСР.

Але політикам будь-якого спрямування потрібно зважати на резолюцію Парламентської асамблеї Організації з Безпеки та співпраці в Європі, прийняту 3 липня 2008 р., у якій зазначено: «ПА ОБСЄ віддає дань пам'яті безневинно загиблим під час голодомору 1932–1933 рр. мільйонам українців. Масовий голод був викликаний жорсткими навмисними діями і політикою тоталітарного сталінського режиму» [15]. Асамблея також підтримує ініціативу України з «розкриття всієї правди цієї трагедії українського народу, зокрема шляхом проведення просвітницької роботи про Голодомор на міжнародному і національних рівнях, рішуче пропонує всім парламентаріям провести заходи для визнання факту голодомору на Україні» [15].

Значне місце в ідеології та дискурсивних практиках політичних партій посідає обговорення доцільності встановлення чи деконструкції пам'ятників, присвячених певним історичним діячам чи подіям. Саме пам'ятники закріплюють місця пам'яті й впливають на формування історичної свідомості населення. На жаль, протистояння політичних сил в Україні спричинює «війну пам'ятників». На більшості території України до цього часу поширені символи тоталітарного минулого. Було підраховано, що про події і діячів комуністичного минулого нагадують

вулиці, провулки і проспекти у 7 тисячах 219 населених пунктах України. На території України нараховується 2 тисячі 18 пам'ятників Володимирові Леніну. Нині лише в Дніпропетровську їх 25, у Миколаєві – 7, у Сумах – 3, у Черкасах і Чернігові по два. До цього ще додайте, серед іншого, 70 пам'ятників Карлу Марксу. Трохи скромніше в Україні вшановують першого чекіста Росії Фелікса Держинського – про нього нагадує 36 монументів.

Особливий суспільний резонанс викликало спорудження пам'ятників Катерині II спочатку в Одесі та в Севастополі як засновниці цих міст. Але не зовсім коректно вважати Катерину II засновницею Одеси, оскільки це місто під різними назвами (Хачибей – Коцюбеєве – Качибей) існувало з початку XV ст. і входило до складу різних держав. У 1789 р. місто захопили війська Російської імперії (за участі чорноморських козаків), перебудували його і в 1795 р. перейменували на Одесу. У Севастополі відкриття пам'ятнику Катерині II відбулося 15 червня 2008 р. під час урочистостей, присвячених 225-річчю заснування міста попри заборону міського Господарського суду і протидію з боку міськдержадміністрації. Хоча є певні суперечності у історичному підґрунті даного відкриття, бо якщо його засновниця – Катерина II, то чому відзначається 225-річчя міста, адже її рескрипт про заснування міста видано у 1784 р. Частина істориків вважає, що Одеса була заснована 14 червня 1783 р. адміралом Томасом Маккензі (Мекензі), про що зазначається у Військовій енциклопедії (СПб, 1914): «Мекензи Фома Фомич (Томас) – основатель г. Севастополя...» Але головним аргументом проти увічнення імператриці в бронзі на українських землях є те, що вона була противницею будь-яких українських вольностей і підписала наказ на знищення Запорізької Січі.

Для зменшення напруження в цій сфері й консолідації української нації варто було б популяризувати діяльність та вшановувати пам'ять тих українських діячів, які позитивно сприймаються більшістю населення України, зокрема Б. Хмельницького, Т. Шевченка, М. Грушевського. За даними соціологічних опитувань Інституту соціальної та політичної психології АПН України, саме Т. Шевченко

(25 %), М. Грушевський (21 %) є національними лідерами України за останні двісті років, які позитивно сприймаються в усіх регіонах України.

З метою побудови правильної політики пам'яті потрібно також звертатися до досвіду європейських країн. Зокрема у Латвії, Естонії, Румунії, Угорщині та деяких інших країнах одразу після отримання ними незалежності були заборонені комуністична партія та символи тоталітарного минулого. Зовсім нещодавно 17 червня 2008 р. Сейм Литви вніс доповнення до «Закону про зібрання», яке забороняє на масових зібраннях використовувати нацистську і радянську символіку, що може сприйматися як пропаганда нацистських і окупаційних режимів. Нагадаємо, що ПАРЄ у 1996 р. та 2006 р. ухвалила дві Резолюції – «Стосовно заходів з ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних режимів» і «Про необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів». Частина депутатів Європейського Парламенту запропонували, щоб 23 серпня стало днем пам'яті жертв сталінізму й нацизму. «Це був би перший символічний крок до спільного розуміння історії», – вважає естонська євродепутатка Маріанна Мікко [Marianne Mikko], одна з авторів пропозиції. Британець Крістофер Бізлі [Christopher Beazley] пропонує створити за кошти ЄС Європейський інститут пам'яті та сумління, який був би дослідним центром і музеєм жертв тоталітарних режимів. Слід зазначити, що в Європі існує ряд музеїв, в яких відтворюється тоталітарне минуле. Це музей комунізму «Соцляндія» у Варшаві, музей злочинів комунізму, який має назву Terrorhaza («Будинок терору») у Будапешті, музей сталінського ГУЛАГу на півдні Литви, Меморіал пам'яті під назвою «Вони лише прагнули свободи» в Берліні, що складається з відбудованого фрагменту Берлінської стіни, та інші.

В Україні подібні ініціативи підтримують праві політичні сили. Зокрема, Українська народна партія ініціює прийняття в Верховній Раді України Закону про знесення радянських пам'ятників і тоталітарної символіки на всій території країни. Закон також передбачатиме перейменування населених пунктів і вулиць, що названі на честь

діячів радянської епохи. Лідер партії Юрій Костенко поставив у пряму залежність ліквідацію символів тоталітарного минулого зі зростанням рівня життя. Він зазначив, що у Німеччині дефашизація країни в різних іпостасях – люстрація, перейменування, освіта – давала однозначне збільшення доходів кожного громадянина. У Прибалтиці та Польщі після ліквідації комуністичного режиму і входженні цих країн до Європейських структур також значно зріс рівень життя громадян.

Підсумовуючи, зазначимо, що висвітлення деяких історичних подій у ідеології сучасних політичних партій особливо правого і лівого спектрів є суперечливою і навіть протилежною, що відображається в їхніх дискурсивних практиках і спричиняє загострення суспільних протиріч. Історична пам'ять не виконує консолідуючої функції на належному рівні, а певними політичними партіями навмисне перетворюється на дезінтегруючий чинник, що є абсолютно неприйнятним з погляду на національні інтереси України.

Звичайно, певні історичні події є суперечливими і неоднозначними, зокрема деякі дії воїнів УПА в умовах війни були жорсткими і деякий час вони мали контакти з окупаційним режимом, маючи надію на отримання Україною незалежності. Але звинувачувати вояків УПА тільки в підтримці фашистського режиму, коли вони воювали і проти радянської влади, і проти Гітлера, аж ніяк не правомірно. Деякі обласні й міські ради західних регіонів (Львівська обласна рада, Луцька міська рада, Закарпатська обласна рада тощо) на місцевому рівні ухвалили відповідні рішення щодо визнання ветеранами руху опору членів Організації Українських Націоналістів (ОУН) і воїнів Української Повстанської Армії (УПА) та надання їм статусу учасників бойових дій.

З метою зменшення напруження і розколу в українському суспільстві політичні сили під час інтерпретації історичних подій повинні прагнути до толерантності, порозуміння, знаходження компромісу. Не потрібно прагнути політизувати ці питання і налаштовувати Схід проти Заходу з метою отримання політичних дивідендів, так як це

приводить до розколу суспільства. Потрібно формувати високу політичну культуру і виважене ставлення до суперечливих вітчизняних постатей минулого. Так як історичні діячі хоча і по-різному бачили шляхи розвитку України, але всі вони боролися за Україну. Слід згадати досвід інших країн. В Англії, наприклад, поважають і Кромвеля, і Карла I, хоча вони були ворогами і по-різному бачили майбутнє країни. В Іспанії неоднозначне ставлення до постаті Ф. Франко, але політичні сили домовилися не спекулювати на відношенні населення до диктатора, щоб не розколювати іспанське суспільство.

Сучасні українські партії повинні сприяти формуванню ефективної політики пам'яті. На рівні держави потрібно впровадити дієвий правовий захист пам'яток історії та культури. Слід активізувати просвітницьку роботу серед населення, надавати об'єктивну інформацію про визначні вітчизняні історичні події та видатних українських діячів й формувати відповідну інформаційну політику держави, передусім спрямовану на об'єктивне висвітлення через ЗМІ (особливо через телебачення) вітчизняної історії, що сприятиме формуванню національної ідентичності. Необхідно активізувати роботу музеїв, заповідників, архівів, бібліотек, завдяки яким історія стає доступною широким верствам населення. Потрібно продовжувати науково-дослідницьку роботу з вивчення вітчизняної історії, проводити наукові конференції, «круглі столи», брифінги з найбільш актуальних історичних питань. Величезне значення має упорядкування топоніміки як загальнодержавної, так і кожної з територіальних громад, демонтаж пам'ятників і символів тоталітарного минулого. Весь комплекс цих заходів сприятиме формуванню історичної пам'яті нашого народу та консолідуватиме українську націю.

1. Смольніков Ю. Б. Проблема відродження української мови та історичної пам'яті в Україні (др. пол. 80-х–поч. 90-х рр. XX ст.). Теоретичний аналіз. – К., 2005.

2. Кравченко П. А. Інтеграція вітчизняного культурно-історичного досвіду в сучасну українську державотворчу концепцію (соціально-філософський аналіз). – К., 2006.

3. Програма Народного Руху України. – К., 2006.
4. Програмні документи Української народної партії// www.unp-ua.org/
5. Програма партії Захисників Вітчизни // <http://www.karmazin.org.ua>
6. Програма УНА-УНСО // www.unaunso.org/
7. Український визвольний націоналізм // Програма Конгресу Українських націоналістів. – К., 2002.
8. Програмні засади Всеукраїнського об'єднання «Свобода» // www.kyiv.vosvoboda.info/dokument
9. Програма Комуністичної партії України // <http://www.kpu.net.ua/>
10. Роль В. І. Леніна в становленні української державності // Київський Вестник. – 2007. – 20 листопада.
11. Програмні документи Прогресивної соціалістичної партії України // www.vitrenko.org/
12. Програма Партії Регіонів// www.partyofregions.org.ua/. – К., 2007.
13. Регіонали хочуть переписати підручники з історії України // <http://podrobnosti.ua/history/>
14. Деукраїнізація української історії за нардепом Вадимом Колесніченком // <http://www.day.kiev.ua>
15. ОБСЄ визнала Голодомор в Україні // Україна молода. – 2008. – 4 липня.